

Litak, Stanisław

Parafie i ludność diecezji płockiej w drugiej połowie XVIII w.

Studia Płockie 3, 227-245

1975

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stanisław Litak

PARAFIE I LUDNOŚĆ DIECEZJI PŁOCKIEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVIII W.

Sieć parafialną diecezji płockiej około pierwszego rozbioru Polski jest stosunkowo łatwo odtworzyć na podstawie akt wizytacji z XVIII w., spośród których najcenniejsze są z lat 1763—1764¹ oraz z lat 1773—1776², z początkowego okresu rządów tą diecezją biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego. Brak w Archiwum Diecezjalnym w Płocku akt wizytacji Poniatowskiego z lat 1773—1776 dla 11 dekanatów: Andrzejewo, Janowo, Kamieńczyk, Łomża, Maków, Mława, Ostrów, Przasnysz, Wąsosz, Wizna i Wyszaków, nie stanowi tu zbyt dużej przeszkody wobec zachowania się dla tychże dekanatów wizytacji wcześniejszych oraz wykazów parafii z lat 1775³, 1776⁴ i 1785⁵. Dwa ostatnie z wymienionych wykazów stanowią ponadto bardzo cenne źródło dla zaludnienia oraz dla badań nad liczebnością duchowieństwa diecezji płockiej.

W okresie pierwszego rozbioru diecezja płocka liczyła 31 dekanatów. Później, prawdopodobnie w latach 1775—1776, bp M. J. Poniatowski utworzył dwa dalsze: golubio-dulski z podziału dekanatów górznieńskiego i rypińskiego oraz ostrołęcki z podziału dekanatów łomżyńskiego i makowskiego⁶. Ze względów praktycznych (dołączona mapa diecezji opracowana została według stanu z 1772 r.) problematykę niniejszego artykułu będziemy

¹ Archiwum Diecezji Płockiej (dalej ADP), wiz. nr 172, 269, 270, 271, 272, dekanaty: Biezuń, Bodzanowo, Ciechanów, Dobrzyń, Gostynin, Górzno, Janowo, Kamieńczyk, Lipno, Maków, Nowe Miasto, Przasnysz, Pułtusk, Raciąż, Rypin, Stanisławów, Wyszaków, Wyszogród.

² Tamże, wiz. nr 132, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298 oraz bez sygnatury księga wizytacji z lat 1773—1774 dekanatu Pułtusk.

³ Tamże, bez sygnatury: *Summarium iurium, documentorum ecclesiarum parochialibus totius dioecesis Plocensis servientium in Archivo Rev. Capituli Cathedralis Plocensis ac actis consistoriorum Plocensis et Pultoviensis reparabilium conscriptum Pultoviae A.D. 1775.*

⁴ Parafie dyecezyi płockiej stosownie do województw i ziem, w których zostają, ułożone z wyrażeniem liczby wsiów do nich należących oraz osób w tychże wsiach osiadłych w roku 1776, w: *Rozporządzenia y pisma pasterskie za rządów J.O. Księcia IMCI Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa płockiego etc. etc. do dyecezyi płockiej wydane [...]*, t. IV, Warszawa 1785, s. 413—469.

⁵ *Ecclesiae dioecesis Plocensis una cum suis personis, Anno 1785*, w: „Rozporządzenia y pisma pasterskie za rządów J.O. Księcia IMCI Michała Jerzego Poniatowskiego [...]”, t. IV, s. 211—282.

⁶ Przyjmując, że dekanaty te zostały utworzone równocześnie, należałoby tym samym uznać, że powstały one w 1775—1776 r., gdyż z akt wizytacji dekanatu górznieńskiego z 1775 (ADP, wiz. nr 283) wynika, że w czasie przeprowadzenia tej wizytacji dekanat górznieński nie był jeszcze podzielony.

omawiać w ramach podziału na dekanaty występującego w 1772 r.⁷ Wycho-
dźmy ponadto z założenia, że zarówno liczba ludności diecezji, którą
znamy ze spisu z 1776 r. (spis ten wymaga jeszcze osobnych badań), jak też
liczba duchowieństwa znana nam z 1785 r. w zasadzie odpowiada stanowi
z okresu pierwszego rozbioru. Trzeba też podkreślić, że sieć parafialna
diecezji płockiej w zasadniczym zrębie uformowała się, podobnie jak na
innych starych ziemiach polskich, już w średniowieczu. Słabe tendencje
rozwojowe wykazuje ona jeszcze w XVI w. Na przełomie XVI i XVII stu-
lecia powstały tylko 4 parafie⁸. Terytorialną strukturę organizacji para-
fialnej diecezji płockiej w XVIII w. można więc, pomijając podział na de-
kanaty, zreorganizowany ostatecznie w 1693 r. przez bpa A. Ch. Zału-
skiego⁹, zasadniczo odnieść do końca XVI czy początków XVII w. Od tego
czasu aż do pierwszego rozbioru liczba parafii nie tylko nie powiększyła
się, lecz nawet, jak to zobaczymy, zmalała.

W oparciu o przedstawiony wyżej materiał źródłowy można było usta-
lić, że około 1772 r. diecezja płocka liczyła 299 pełnoprawnych i normalnie
funkcjonujących parafii oraz 46 kościołów filialnych i kaplic publicz-
nych, znajdujących się z wyjątkiem trzech (Poniatowo, Żuromin, przed-
mieście Brodnicy) poza skupiskami miejskimi, uzupełniających niejako
sieć kościołów parafialnych. Występujące również nieparafialne kościoły
w miastach diecezji miały wprawdzie duże znaczenie dla samych miast,
natomiast dla duszpasterstwa, wobec istnienia prawie w każdym mieście
kościół parafialny, ważyły już znacznie mniej. Część spośród wymie-
nionych wyżej kościołów filialnych była w przeszłości kościołami parafial-
nymi. Zanik uposażenia na skutek ruiny gospodarczej Mazowsza w wyniku
olbrzymich zniszczeń wojennych oraz wielkiego ubytku ludności w okre-
sie wojen szwedzkich i towarzyszących im epidemii w połowie XVII i w
początkach XVIII w.¹⁰ przyczynił się do upadku lub też degradacji niektó-
rych kościołów parafialnych do rzędu filii. O rozmiarach tego zjawiska
w diecezji płockiej w pewnym stopniu może nas zorientować porównanie
wymienionej liczby kościołów ok. 1772 r. z ich liczbami w okresie wcześ-
niejszym. Z podliczenia parafii występujących w spisie zamieszczonym
w aktach synodu diecezji płockiej bpa Łubieńskiego z 1632 r.¹¹ wynika,
że w roku tym diecezja płocka liczyła 320 parafii, czyli 21 parafii więcej
niż ok. 1772 r. Poważne zmniejszenie się liczby parafii nastąpiło już

⁷ Ustalenia z przygotowywanej przez autora pracy na temat struktury teryto-
rialnej Kościoła łacińskiego w Polsce około 1772 r.

⁸ E. Wiśniewski, *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, s. 124 w ni-
niejszym numerze „Studiów Płockich”; por. A. Borkiewicz-Celińska, *Osad-
nictwo ziemi ciechanowskiej w XV wieku (1370—1526)*, Wrocław—Warszawa—Kra-
ków 1970, s. 38—45.

⁹ W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej w XVI—XVIII w.*
„Roczniki Humanistyczne”, t. XV (1967), z. 2, s. 162.

¹⁰ I. Gieysztorowa, *Zniszczenia wojenne oraz ich skutki na Mazowszu*, w:
„Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660”, t. II, Warszawa 1957, s. 319—
—343; por. również tejże autorki: *Od Jagiellonów do Sobieskiego*, w: „Cztery wieki
Mazowsza”, Warszawa 1968, s. 62—64, 76—86. Por. S. Herbst, *Okres zatamania*,
w: „Dzieje Płocka”, Płock 1973, s. 167. Bardzo interesujące dane na temat zniszczeń
i wyludnienia miast i wsi w okresie obydwu wojen szwedzkich podaje J. Wiśniewski,
Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku
w: „Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego”. Praca zbiorowa pod
red. J. Antoniewicza, Białystok 1967, s. 165—184, 204—215. Praca ta częściowo dotyczy
również wschodnich terenów diecezji płockiej.

¹¹ Synodus dioecisana Plocensis ab [...] Stanislao Lubienksi [...] episcopo Plo-
censi, in sua Ecclesia Cathedrali A. D. Millesimo sexcentesimo trigesimo secundo
[...] celebrata, Varsaviae [...] 1632, s. 31—37.

w XVII w. i niewątpliwie pozostawało w ścisłym związku ze zniszczeniami w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660 r. Mimo że relacja bpa Bonawentury Madalińskiego z 1677 r. powtarza jeszcze liczbę 320 parafii, to jednak z jej tekstu jasno wynika, że po wojnie szwedzkiej około 70 parafii pozostało bez plebanów; po licznych zaś kościołach pozostały tylko ślady¹². Ilościowy stan kościołów zmniejszył się jeszcze w czasach wojny szwedzkiej w początkach XVIII w., która jak wynika z relacji o stanie diecezji do Rzymu bpa Ludwika Bartłomieja Załuskiego z 1717 r. pochłonęła 50 kościołów parafialnych i zakonnych¹³. W roku zaś 1742, a więc w 21 lat po oficjalnym zakończeniu trzeciej wojny północnej, po dłuższym już okresie pokoju i być może pewnej odbudowy, diecezja płocka liczyła 304¹⁴, a właściwie, jak wykazał W. Müller, tylko 294 rzeczywiście funkcjonujących parafii¹⁵. Powyższe liczby, choć nie zawsze precyzyjne (wszelkie spisy parafii wykazują bowiem tendencję do powiększania liczby parafii przez zaliczanie do kościołów parafialnych również i kościołów filialnych lub podupadłych, nie pełniących faktycznie funkcji parafialnych), wskazują jednak na stały ubytek parafii i kościołów w diecezji płockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII w. Proces ten jak się wydaje został zahamowany dopiero w drugiej połowie XVIII w., zwłaszcza zaś za bpa M. J. Poniatowskiego. Liczba parafii diecezji płockiej w tym czasie według spisów z lat 1776 i 1785 wynosiła już ok. 300. W okresie tym nie widać już tendencji do jej zmniejszania się. Obserwuje się natomiast rozwój organizacyjny diecezji (nowe dekanaty, próba utworzenia archidiakonatu¹⁶) oraz podnoszenie niektórych filii do rzędu parafii¹⁷.

Terytorium diecezji płockiej, ogólnie biorąc, słabiej było pokryte siecią parafialną niż większość pozostałych diecezji starych ziem polskich. Średnio na jedną parafię w XVIII w., około pierwszego rozbioru, przypadało tu 78,7 km² powierzchni, podczas gdy średnia ta w sąsiadującej z nią od północnego zachodu diecezji chełmińskiej wynosiła ok. 56 km², w archidiecezji gnieźnieńskiej, poznańskiej bez archidiakonatu warszawskiego i krakowskiej — po ok. 58 km², w sąsiadującym zaś z nią od południa archidiakonacie warszawskim — 61. Pod względem średniej wielkości parafii jeszcze bardziej od diecezji płockiej odbiegały diecezja wrocławska (55 km²) i warmińska (52 km²). Jedynie w diecezji wrocławskiej okręgi parafialne były większe niż w diecezji płockiej. Przeciętna ich wielkość w interesującym nas czasie wynosiła bowiem około 87 km²¹⁸. Większość parafii diecezji płockiej miała charakter czysto wiejski. Miasta występowały tylko na terenie 62 parafii (20,7%). W 59 zaś wypadkach (nie licząc Poniatowa, Żuromina oraz przedmieścia Brodnicy, gdzie były tylko kościoły filialne) parafie posiadały swoje siedziby w miastach. Stanowiło to 19,7% parafii diecezji płockiej. Poza Płockiem, będącym po Warszawie największym ośrodkiem miejskim na Mazowszu, a także poza Sierpcem i Mławą wszystkie

¹² Archiwum Watykańskie, Archiwum Kongregacji Soborowej (dalej AKS),teczka diecezji płockiej, por. W. Müller, *Organizacja*, s. 155.

¹³ AKS, teczka diecezji płockiej, por. W. Müller, *Organizacja*, s. 156.

¹⁴ Rękopis bez sygnatury i tytułu z 1742 r. w ADP, dołączony do relacji biskupa płockiego Antoniego Sebastiana Dembowskiego z 1744 r.

¹⁵ W. Müller, *Organizacja*, s. 157.

¹⁶ Świadczy o tym utworzenie dekanatów golubio-dulskiego i ostrołęckiego (patrz przyp. 6) oraz próba utworzenia w 1778 r. nowego archidiakonatu, W. Müller, *Organizacja*, s. 167.

¹⁷ Na miejscu zlikwidowanej w czasie kasaty jezuitów misji tego zakonu w Myszyńcu powstała parafia, zob. Parafie diecezji płockiej, s. 444.

¹⁸ Obliczono na podstawie materiałów źródłowych znajdujących się w Instytucie Geografii Historycznej Kościoła w Polsce przy KUL.

Tab. 1. Parafie diecezji płockiej około 1772 r.¹⁹

Dekanat	Liczba parafii	Pow. w km ²	Średnia km ² na 1 par.	Liczba miejsc. należ. do parafii	Średnia miejscow. na 1 par.
Andrzejewo	10	1188,0	118,8	364	36,4
Bielsk	10	420,3	42,0	144	14,4
Biezuń	9	798,3	88,7	93	10,3
Bodzanów	10	337,5	33,7	92	9,2
Ciechanów	10	704,7	70,4	201	20,1
Dobrzyń	11	552,6	50,2	96	8,7
Gostynin	8	545,4	68,1	44	5,5
Górzno	10	590,4	59,0	88	8,8
Janowo	11	922,5	83,8	226	20,5
Kamieńczyk	9	1107,0	102,2	107	11,8
Lipno	9	607,5	67,5	75	8,3
Łomża	11	2718,0	247,0	253	23,0
Maków	10	963,0	96,3	197	19,7
Mława	10	630,0	63,0	91	9,1
Nowe Miasto	10	682,2	68,2	187	18,7
Ostrów	10	1090,8	109,0	159	15,9
Płock	10	324,0	32,4	74	7,4
Płońsk	9	499,5	55,5	103 1/2	11,4
Przasnysz	9	815,4	90,6	174	19,3
Pułtusk	11	595,8	54,1	134	12,1
Raciąż	8	388,8	48,6	43 1/2	5,4
Radzymin	8	715,5	89,4	58	7,2
Rypin	9	565,2	62,8	96	10,6
Sierpc	11	516,6	46,9	125	11,3
Stanisławów	8	693,9	86,7	88	11,0
Szreńsk	8	522,0	65,2	96	12,0
Wąsosz	11	1254,6	114,0	235	21,3
Wizna	9	838,8	93,2	157	17,3
Wyszków	11	1120,5	101,8	133	12,0
Wyszogród	9	348,3	37,5	104	11,5
Zakroczym	10	505,8	50,5	77	7,7
Razem:	299	23552,9	78,7	4115	13,7

pozostałe miasta diecezji płockiej były w XVIII w. bardzo słabo rozwinięte. Ich ludność (z wyjątkiem Żydów) rzadko kiedy utrzymywała się wyłącznie z handlu i rzemiosła. Przeważnie głównym jej zajęciem była uprawa roli²⁰. W stosunku do innych prowincji polskich, jak np. Wielkopolska, Mazowsze, a w tym i diecezja płocka, należało w XVIII w. do obszarów słabo zurbanizowanych. Sam Płock będący rozwiniętym ośrodkiem miejskim w XVI w., w którym już w pierwszej połowie tego stulecia próbowano założyć wodociągi, podupada bardzo na skutek klęsk wojen szwedzkich oraz towarzyszących im epidemii²¹. Ślady zniszczeń szwedzkich na Mazowszu widoczne były jeszcze w końcu XVIII w.²²

¹⁹ Liczby miejscowości w tabeli obliczone na podstawie spisu z 1776 r. (patrz przyp. 4).

²⁰ A. Zahorski, *Od Sasów do Napoleona*, w: „Cztery wieki Mazowsza”, Warszawa 1968, s. 182. Por. J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy nowoschodnie (Neustpreussen) 1795—1806*, Poznań 1963, s. 64—66, 157—160.

²¹ A. J. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna napisana podczas wojny wszechświatowej, poprawiona i uzupełniona w roku 1930*, wyd. 2, Płock ok. 1930, s. 102—103, 135—137 oraz S. M. Szacherska, *Złoty wiek miasta w latach 1495—1580*, w: „Dzieje Płocka”, Płock 1973, s. 143—148.

²² Np. ADP, wiz. nr 294, s. 124; wiz. 295, k. 50: wzmianki o zniszczeniach kościołów w Okuniewie i Kuczborcu.

Tab. 2. Parafie z miastami diecezji płockiej ok. 1772 r.

Dekanat	Powierzchnia w km ²	Liczba miast	Srednia km ² na miasto
Andrzejewo	1188,0	5	237,6
Bielsk	420,3	1	420,3
Biezuń	798,3	3	266,1
Bodzanów	337,5	1	337,5
Ciechanów	704,7	1	704,7
Dobrzyń	552,6	2	276,3
Gostynin	545,4	1	545,4
Górzno	590,4	2	295,2
Janowo	922,5	2	461,2
Kamieńczyk	1107,0	1	1107,0
Lipno	607,5	1	607,5
Łomża	2718,0	4	679,5
Maków	963,0	3	321,0
Mława	630,0	2	315,0
Nowe Miasto	682,2	3	227,4
Ostrów	1090,8	2	545,4
Płock	324,0	1	324,0
Płońsk	499,5	1	499,5
Przasnysz	815,4	1	815,4
Pułtusk	595,8	2	297,9
Raciąż	388,8	2	194,4
Radzymin	715,5	2	357,7
Rypin	565,2	1	565,2
Sierpc	516,6	1	516,6
Stanisławów	693,9	3	231,3
Szreńsk	522,0	3	174,0
Wąsosz	1254,6	5	250,9
Wizna	838,8	2	419,4
Wyszków	1120,5	1	1120,5
Wyszogród	348,3	2	174,1
Zakroczym	505,8	1	505,8
Razem:	23552,9	62	379,8

Z przedstawionej tabelki wynika, że około 1772 r. w skali całej diecezji miasto przypadało na 379,8 km² powierzchni. Stopień urbanizacji diecezji płockiej przedstawiał się jednak różnie, w zależności od regionu. Najbardziej zurbanizowane były dekanaty: szreński, wyszogrodzki i raciański, położone w województwie płockim i ziemi wyszogrodzkiej województwa mazowieckiego. 1 miasto przypadało tu na poniżej 200 km². W następnej kolejności idą dekanaty: nowomiejski, stanisławowski, wąsoski, biezuński, górznieński i andrzejewski, gdzie 1 miasto przypadało na mniej niż 300 km² powierzchni. Średnia powierzchni na 1 miasto kształtowała się poniżej przeciętnej diecezjalnej (379,8) w dekanatach: Mława, Maków, Płock i Bodzanów. Stosunkowo gęsta sieć miast na terenie diecezji pokrywała się w zasadzie z obszarami o najbardziej rozwiniętym osadnictwie. Najmniej miast poza dekanatami: stanisławowskim, wąsoskim i andrzejewskim, było we wschodniej części diecezji, w tej części województwa mazowieckiego, która należała do diecezji płockiej. Szczególnie zaś rzadka sieć miast występowała w dekanatach Kamieńczyk i Wyszków, gdzie na 1 miasto przypadało ponad 1000 km². Niewiele miast było również w dekanatach: łomżyńskim, przasnyskim, lipnowskim, ostrowskim, rypińskim, sierpeckim i zakroczymskim, gdzie na 1 miasto wypadało więcej niż 500, a nawet (Łomża, Lipno) 600 km² powierzchni.

Zagęszczenie sieci parafialnej w diecezji płockiej, jak wynika z przed-

stawionej wyżej tabelki, było bardzo zróżnicowane, tak jak zróżnicowana była sieć osadnicza i miejska. Najwięcej parafii występowało wokół samego Płocka po prawej stronie Wisły w ziemi płockiej i wyszogrodzkiej, a więc w pobliżu najstarszych ośrodków osadniczych i najstarszego ośrodka kościelnego na Mazowszu. Średnia wielkość parafii kształtowała się tu w poszczególnych dekanatach poniżej 50 km² a nawet, jak wokół Płocka, poniżej 40 km² powierzchni. Na terenie dekanatu płockiego wynosiła ona zaledwie 32,4 km². Podobnie było w znajdujących się w pobliżu Płocka dekanatach bodzanowskim i wyszogrodzkim. Stosunkowo niewielkimi okręgami charakteryzowały się również parafie dekanatów: Bielsk (42,0), Sierpc (46,9) i Raciąż (48,6). Zupełnie inna już sytuacja była w ziemi gostyńskiej, w wysuniętym na południe od Płocka, leżącym już w województwie rawskim bardzo zalesionym (Puszcza Gostyńska) dekanacie gostyńskim, po lewej stronie Wisły. Średnia wielkość parafii była tu już dwa razy większa niż koło Płocka po prawym brzegu Wisły i wynosiła 68,1 km².

Im dalej od Płocka, tym terytoria parafialne się zwiększają. Średnia wielkość parafii w położonym na północny zachód od Płocka dekanacie dobrzyńskim w ziemi dobrzyńskiej wynosiła już 50,2 km², a na zachód od wyżej scharakteryzowanego ośrodka płockiego, w dekanacie zakroczymskim w ziemi zakroczymskiej średnia ta równała się 50,5 km², w dekanacie zaś płońskim — 55,5 km². Wszystkie wymienione dekanaty z wyjątkiem gostyńskiego znajdowały się na terenie najstarszego osadnictwa na Mazowszu płockim, ograniczanego od południa Wisłą a od północy i wschodu pasem leśnym ciągnącym się wzdłuż częściowo zabagnionego górnego dorzecza Raciążnicy. Podobną strukturą terytorialną parafii charakteryzuje się również bardziej wysunięty na wschód dekanat pułtuski, gdzie średnia wielkość parafii wynosiła 54,1 km². Przeciętnie ponad 60 km² wynosiły okręgi parafialne w dekanacie rypińskim w ziemi dobrzyńskiej (62,8) oraz w bardziej zalesionych dekanatach ziemi zawkrzeńskiej, jak położonym nad granicą pruską dekanacie mławskim (63 km²) i w dekanacie szreńskim (65,2 km²) oraz w dekanatach: lipnowskim w ziemi dobrzyńskiej (67,5) i nowomiejskim (68,2) położonym we wspomnianym już pasie większego zalesienia nad Raciążnicą, częściowo w południowej części ziemi ciechanowskiej a częściowo w ziemi zakroczymskiej. Podobną strukturą terytorialną odznaczały się parafie położone w centralnej części ziemi ciechanowskiej, zwłaszcza zaś w dekanacie ciechanowskim leżącym na terenie gęstszego osadnictwa drobnoszlacheckiego²³ w dorzeczu górnej i średniej Sonny. Pozostałe dekanaty diecezji płockiej charakteryzowały się już znacznie większymi okręgami parafii, wynoszącymi średnio więcej niż 80 km².

Parafie o średniej wielkości, w granicach od 80 do 100 km² powierzchni, występują w bagnistym i częściowo zalesionym rejonie górnej Wkry, w dekanacie Biezuń (88,7 km²) oraz w sąsiedztwie terenów puszczańskich, jak Janowo (83,8 km²) koło Puszczy Janowskiej, Przasnysz (90,5 km²) i Maków (96,3 km²), położone przeważnie w północnej części ziemi zawkrzeńskiej i ciechanowskiej, na zachód od Orzycy. Nieco większe zagęszczenie parafii występowało w okolicach Warszawy, w dekanatach stanisławowskim (86,7 km²) i radzyńskim (89,4 km²). W dekanacie zaś wiźnieńskim nad górną Narwią średnia wielkość parafii wynosiła 93,2 km². Największe parafie pod względem terytorialnym znajdowały się we wschodniej części diecezji, na bardziej zalesionych i pokrytych rozlewiskami rzek obszarach o osadnictwie drobnoszlacheckim. Średnie wielkości okrę-

²³ Por. A. Borkiewicz - Celińska, *Osadnictwo*.

gów parafialnych wynosiły tu ponad 100 km², a w niektórych wypadkach przekraczały nawet 200 km². Na terenach stanowiących własność kościelną, o innym typie osadnictwa niż drobnoszlacheckie, średnia wielkość parafii utrzymywała się w pobliżu 100 km² powierzchni. Są to trzy dekanaty położone nad Bugiem: Wyszaków (101,8 km²), Kamieńczyk (102,2 km²) i Ostrów (109 km²). Nieco większe już terytoria posiadały dekanaty Andrzejewo (118,8 km²) w ziemi nurskiej oraz leżący na północno-wschodnim pograniczu pruskim w ziemi wiskiej dekanat Wąsosz (114 km²); obydwa zasiedlone przede wszystkim przez drobną szlachtę²⁴. Jest zrozumiałe, że największe parafie występowały w obejmującym puszczańskie terytoria na północ od środkowej Narwi (Puszcza Zagajnica) dekanacie łomżyńskim. Przeciętna wielkość terytoriów parafialnych wynosiła tu 247 km². Są to więc w dużej mierze puszczańskie obszary ziemi łomżyńskiej i wiskiej, gdzie podobny stan obserwuje się już w XVI w. w okresie wzrostu osadnictwa na Mazowszu.

Ogólnie należy stwierdzić, że gęsta sieć parafii zasadniczo pokrywała się z bardziej zaawansowanym i wczesnym osadnictwem. Bardziej puszczańskie tereny, zwłaszcza województwa mazowieckiego mniej więcej na wschód od Orzyca i górnej Narwi, gdzie słabiej było rozwinięte osadnictwo²⁵, pokryte były znacznie rzadszą siecią parafialną.

W pewnym stopniu rozległości terytorialnej parafii odpowiadała liczba należących do nich miejscowości oraz stan zaludnienia. Istniejące odstępstwa od tej ogólnej prawidłowości wynikały z różnych przyczyn. Wielkość bowiem okręgu parafialnego zależała również od wielu innych czynników, jak wiek parafii, warunki fizjograficzne oraz rodzaj osadnictwa, a zwłaszcza stosunki własnościowe²⁶. Parafie stare zwykle były terytorialnie większe od parafii z nich wydzielonych. Występowały one wszędzie tam, gdzie sieć parafialna kształtowała się w przeciągu dłuższego czasu. Niemały wpływ na wielkość okręgu parafialnego miało rozproszenie osadnictwa na obszarach zalesionych. Ten wzgląd niewątpliwie zaważył, że w terytorialnie najmniejszym dekanacie płockim średnio na 1 parafię przypadało więcej miejscowości niż np. w dekanacie gostynińskim, gdzie średnia wielkość terytorium parafialnego była stosunkowo duża, wynosząca ponad 68 km², podczas gdy na 1 parafię wypadało tu najmniej w całej diecezji, bo tylko 5,5 miejscowości. Podobnie było w dekanacie radzyński, gdzie średnia wielkość parafii wynosiła niemal 90 km² powierzchni, a przeciętna liczba miejscowości należących do parafii była mniejsza niż w dekanacie płockim, wynosiła bowiem tylko 7,2. Był to jednak już teren w ogóle słabo zaludniony. Dekanat gostyniński należał w skali całej diecezji do najrzadziej zaludnionych. W 1776 r., jak wynika z załączonej tabeli (s. 235), wypadało tu na 1 km² zaledwie 8 osób. Również i dekanat radzyński nie odznaczał się wysoką gęstością zaludnienia. Na 1 km² przypadało tu w 1776 r. 12 osób. W zasadzie jednak rysuje się tendencja do zgodności parafii o niewielkiej liczbie miejscowości z parafiami niewielkimi terytorialnie i na odwrót. Odstępstwa od tej zasady wynikały z samego typu własności na danym terenie. Im bardziej była ona rozdrobniona, tym więcej wchodziło w skład parafii niejednokrotnie zupełnie ma-

²⁴ Por. „Atlas Historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku”, Cz. I, Mapa, Warszawa 1973.

²⁵ H. Rutkowski, *Osadnictwo*, w: „Atlas Historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku”. Cz. II. Komentarz, indeksy, Warszawa 1973, s. 74—76 oraz Cz. I. Mapa.

²⁶ S. Litak, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskim do końca XVI w.* „Roczniki Humanistyczne”, t. XII (1964), z. 2, s. 88—91.

lych wsi. Przykładem mogą tu być zasiedlone przez drobną szlachtę dekanaty: Andrzejewo, Ciechanów, Janowo, Wąsosz i Wizna. Zjawisko to znane jest wszędzie tam, gdzie występuje w zwartych kompleksach osadnictwo drobnoszlacheckie²⁷. Inną sytuację obserwujemy w dekanacie łomżyńskim, gdzie obszary parafii kształtowały się głównie w oparciu o dwa czynniki: warunki fizjograficzne i osadnictwo drobnoszlacheckie. Stąd też przeciętny obszar parafii był tu szczególnie duży, wynoszący ponad 200 km², przy równocześnie wysokiej średniej liczbie (23) miejscowości przypadającej na jedną parafię i stosunkowo słabej gęstości zaludnienia (10,4/km²).

Diecezja płocka była w XVIII w. stosunkowo słabo zaludniona. Ogółem w 4053 wsiach i 62 miastach i miasteczkach mieszkało według spisu Poniatowskiego z 1776 r. 333 386 osób. Mazowsze, w tym także diecezja płocka, w poważnym stopniu zostało wyludnione w okresie wojen XVII i początków XVIII w. Po wyżu demograficznym w latach 1580—1650 następuje w diecezji płockiej bardzo poważny spadek liczby ludności w czasie drugiej i trzeciej wojny północnej. Ludność tej diecezji zmniejszyła się z około 500 tys. w pierwszej połowie XVII w. do około 300 tys. w latach 1739—1742. Z kolei dość znaczny wzrost liczby ludności daje się tu zauważyć od połowy XVIII w., w okresie panowania Augusta III oraz w czasach stanisławowskich. Przyjmuje się, że około pierwszego rozbioru zaludnienie diecezji płockiej mogło osiągnąć około 70% zaludnienia z drugiej połowy XVI czy też z pierwszej połowy XVII w.²⁸ Zmiany demograficzne w tej diecezji bardzo plastycznie wychodzą na konkretnych przykładach poszczególnych parafii²⁹.

W olbrzymiej większości diecezja płocka była zamieszkała przez katolików. Oprócz katolików występowała tu jednak i ludność innych wyznań. Byli to przede wszystkim dość liczni na tym terenie Żydzi oraz znacznie słabiej reprezentowani protestanci. Według spisu z 1776 r. w diecezji płockiej było 18 759 Żydów, co stanowiło 5,6% jej zaludnienia. W tym samym czasie w diecezji tej było 5182 protestantów, a więc tylko 1,5% ogółu ludności diecezji.

W 1776 r. średnie zaludnienie parafii diecezji płockiej wynosiło 1115 osób. Samych zaś katolików, po odliczeniu ludności żydowskiej i protestanckiej przypadało na jedną parafię średnio zaledwie 1034,9, podczas gdy np. w diecezji krakowskiej średnia ta wynosiła w połowie XVIII w. około 1300³⁰. Gęstość zaludnienia diecezji była słaba. Wynosiła zaledwie 14,1 osób na km².

Z tabelki 3 (s. 235) wynika, że gęstość zaludnienia diecezji płockiej odpowiadała w zasadzie zagęszczeniu sieci parafialnej. Najstarszy pod względem osadniczym i kościelnym ośrodek z centrum w Płocku należał, tak w okresie wcześniejszym jak i w XVIII w., do terenów najgęściej zaludnionych. Był to przede wszystkim sam dekanat płocki wraz z Płockiem, gdzie wypadało 23,6 osób na km². Podobna gęstość zaludnienia występuje w leżącym koło Płocka dekanacie wyszogrodzkim (22,9 osób na 1 km²). Mniejszym zaludnieniem odznaczał się już dekanat bodzanowski (18,2 osób na km²) i leżący na północ od Płocka dekanat bielski (18 osób na km²).

²⁷ Tamże, s. 83—85, 90, por. K. Tymieniecki, *Ziemie polskie w starożytności, Ludy i kultury najdawniejsze*, Poznań 1951, s. 69 oraz E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965, s. 15, 16.

²⁸ W. Müller, *Organizacja*, s. 147—151.

²⁹ H. D. Wojtyńska, *Lewkowo. Dzieje kościoła i parafii*, „Studia Płockie”, t. I (1973), s. 211—212.

³⁰ S. Litak, *Struktura i funkcje parafii w Polsce*, w: „Kościół w Polsce”, t. II, Wiek XVI—XVIII, Kraków 1970, s. 299.

Tab. 3. Ludność diecezji płockiej w 1776 r.

Dekanat	Liczba parafii	Liczba ludności	Średnia ludności na 1 par.	Pow. w km ²	Średnia ludności na 1 km ²
Andrzejewo	10	21562	2156,2	1188,0	18,9
Bielsk	10	7575	757,5	420,3	18,0
Biezuń	9	9179	1019,8	798,3	11,4
Bodzanów	10	6150	615,0	337,5	18,2
Ciechanów	10	11569	1156,9	704,7	16,4
Dobrzyń	11	7945	722,2	552,6	14,3
Gostynin	8	3950	493,7	545,4	8,0
Górzno	10	7546	754,6	590,4	12,7
Janowo	11	13459	1223,5	922,5	14,6
Kamieńczyk	9	10519	1169,7	1107,0	8,5
Lipno	9	7295	810,6	607,5	12,0
Łomża	11	28385	2580,4	2718,0	10,4
Maków	10	16011	1601,1	963,0	16,6
Mława	10	8398	839,8	630,0	13,3
Nowe Miasto	10	10645	1064,5	682,2	15,6
Ostrów	10	12373	1237,3	1090,8	11,3
Płock	10	7655	765,5	324,0	23,6
Płońsk	9	8193	910,3	499,5	16,4
Przasnysz	9	12396	1377,3	815,4	15,2
Pułtusk	11	9704	882,1	595,8	16,2
Raciąż	8	8517	1064,6	388,8	21,9
Radzymin	8	9000	1125,0	715,5	12,0
Rypin	9	9198	1022,0	565,2	16,2
Sierpc	11	7911	719,1	516,6	15,3
Stanisławów	8	7658	957,2	693,9	11,0
Szreńsk	8	7198	899,7	522,0	13,7
Wąsosz	11	21703	1973,0	1254,6	17,2
Wizna	9	15239	1693,2	938,8	18,1
Wyszków	11	12907	1173,3	1120,5	11,5
Wyszogród	9	7883	875,8	348,3	22,6
Zakroczym	10	5663	566,3	505,8	11,0
Razem:	299	333386	1115,0	23552,9	14,1

Uwaga: Różnica między naszym podsumowaniem ludności a podsumowaniem w spisie Poniatowskiego — [Rozporządzenia, t. IV, s. 469 — (334427)] wynosi 1041.

Były to, jak pamiętamy, równocześnie dekanaty o najgęściejszej sieci parafialnej. Ponadto nieco wyższą gęstość zaludnienia niż 18 osób na km² posiadały dekanaty Andrzejewo i Wizna nad Narwią i Bugiem, o średniej wielkości parafii ponad 90 a nawet 100 km². Na ich terenach występuje jednak stosunkowo gęste i rozdrobnione osadnictwo drobnoszlacheckie (zwłaszcza ziemia nurska). Tym też, jak również sąsiedztwem słabo zaludnionych obszarów puszczańskich (dek. Wizna), które w istotny sposób przyczyniały się do zwiększenia obszarów parafialnych, tłumaczą się stosunkowo duże terytoria parafialne w obydwu dekanatach. Gęstością zaludnienia w granicach od 15 do 18 osób na km² odznaczają się dekanaty występujące częściowo na terenie Mazowsza płockiego i ziemi dobrzyńskiej, jak Sierpc (15,3), Płońsk (16,4), Rypin (16,2) oraz Przasnysz (15,2), Ciechanów (16,4), Maków (16,6), Pułtusk (16,2), Nowe Miasto (15,6) i Wąsosz, który spośród wymienionych dekanatów posiadał najwyższy wskaźnik zaludnienia — 17,2 osób na km². Pozostałe dekanaty były już znacznie słabiej zaludnione. Z wyjątkiem janowskiego i dobrzyńskiego zaludnienie kształtowało się tu poniżej 14 osób na km². Z tabeli wynika, że na Mazow-

szu płockim, w ziemi dobrzyńskiej (dek.: Biezuń, Górzno, Mława, Rypin, Szreńsk, Zakroczym) i w dekanacie łomżyńskim oraz w pobliżu Warszawy (dek.: Ostrów, Stanisławów i Wyszaków) utrzymywało się ono jeszcze powyżej 10 osób na km². Najslabiej zaludniony (8 osób na km²) był położony na terenach puszczańskich dekanat gostyniński. Bardzo słabo był również zaludniony dekanat Kamieńczyk (8,5 osób na km²), położony nad Bugiem, obejmujący puszcze Kamieńską i Janowską. Dekanat zaś łomżyński, na terenie którego średnia wielkość parafii była najwyższa, posiadał również gęstość zaludnienia niewiele przekraczającą 10 osób na km².

Słaba gęstość zaludnienia nie zawsze jednak oznaczała, że w danym dekanacie czy parafii było w ogóle mało ludzi, których należało objąć pracą duszpasterską. Wskazuje ona raczej na duże obszary parafii, których części były bardzo słabo zaludnione przez rozproszone osadnictwo puszczańskie. Typowym przykładem takich parafii mogą być właśnie parafie dekanatu łomżyńskiego, którego północna część, stanowiąca połowę jego terytorium była pokryta puszczą, będącą w dużej mierze pustką osadniczą. Gęściej zaludniona była tylko jego część położona na południe od Narwi. W sumie w dekanacie tym wypadła jednak wysoka średnia ludności na parafię (2580,4), znacznie odbiegająca od przeciętnej diecezjalnej. Pod tym względem dekanat ten zajmował pierwsze miejsce w diecezji, przed dekanatem andrzejewskim (2156,2).

Ludność żydowska znajdowała się głównie w miastach. Specyfiką Mazowsza było jednak, że dość dużo Żydów znajdowało się również i na wsi. Z obliczeń na podstawie spisu z 1776 r. wynika, że w 62 parafiach, w których znajdowały się miasta było 9497 osób narodowości i wyznania żydowskiego. Średnio na jedną taką parafię wypadło więc około 153 Żydów. Zróżnicowanie jednak pod względem zagęszczenia ludności żydowskiej w poszczególnych miastach i regionach diecezji było duże. Najliczniej Żydzi występowali w parafiach Płońsk, Maków (po 1000) oraz w parafii wyszogrodzkiej (900). Stosunkowo dużo Żydów było w takich parafiach z siedzibą w miastach, jak: Dobrzyń — 426, Drobin (dek. Raciąż) — 400, Grajewo (dek. Wizna) — 301, Krasnosielc (dek. Maków) — 250, Nasielsk (dek. Nowe Miasto) — 438, Nowogród (dek. Łomża) — 213, Płock — 365, Sierpc — 300, Śniadowo (dek. Łomża) — 554, Wąsosz — 377 oraz Zambrów (dek. Andrzejewo) — 207, a więc przeważnie w dekanatach wschodniej części diecezji. Mniej Żydów obserwuje się w miastach będących ośrodkami administracji i sądownictwa kościelnego, jak parafia Pułtusk, gdzie według spisu z 1776 r. było tylko 10 Żydów, i Łomża, w której spis ten odnotowuje zaledwie 32 osoby narodowości żydowskiej. Mało Żydów było też w pielgrzymkowej miejscowości Skepe³¹. W parafii tej według spisu z 1776 r. było tylko 18 Żydów. Również parafia Płock (365) w porównaniu np. z Płońskiem posiadała stosunkowo małą liczbę Żydów. Nie tylko w miastach, lecz także na wsi wschodniej części diecezji płockiej było znacznie więcej Żydów niż w jej części zachodniej. Także i w tym wypadku najliczniej ludność żydowska występowała na terenie województwa mazowieckiego, gdzie spotykamy parafie wiejskie, w których liczba Żydów przekracza znacznie 100; w parafii zaś Miastków (dek. Łomża) było ich 200. Ogólnie biorąc, jak wynika z tabelki, najwięcej Żydów było więc w dekanatach znajdujących się na terenie województwa mazowieckiego, zwłaszcza zaś w bardziej zurbanizowanych dekanatach makowskim (11,4%), wiz-

³¹ Parafie diecezji płockiej, s. 427.

Tab. 4. Struktura wyznaniowa ludności diecezji płockiej według spisu M. J. Poniatowskiego z 1776 r.

W liczbach bezwzględnych:

W odsetkach:

Dekanat	Liczba ludności	Katolicy	Protestanci	Żydzi	Dekanat	Katolicy	Protestanci	Żydzi	Razem
Andrzejewo	21562	20168	—	1394	Andrzejewo	93,53	—	6,46	100,0
Bielsk	7575	7463	—	112	Bielsk	98,52	—	1,47	100,0
Biezuń	9179	8792	64	323	Biezuń	95,78	0,69	3,51	100,0
Bodzanów	6150	5946	—	204	Bodzanów	96,99	—	3,31	100,0
Ciechanów	11569	11195	8	366	Ciechanów	96,76	0,06	3,16	100,0
Dobrzyń	7945	7231	124	590	Dobrzyń	91,01	1,56	7,42	100,0
Gostynin	3950	3767	69	114	Gostynin	95,36	1,74	2,88	100,0
Górzno	7546	6080	1239	227	Górzno	80,57	16,41	3,00	109,0
Janowo	13459	12726	295	438	Janowo	94,55	2,19	3,25	100,0
Kamieńczyk	10519	10113	4	402	Kamieńczyk	96,14	0,03	3,82	100,0
Lipno	7295	6195	909	191	Lipno	84,92	12,47	2,60	100,0
Łomża	28385	26940	81	1364	Łomża	94,91	0,28	4,78	100,0
Maków	16011	14147	25	1839	Maków	88,36	0,15	11,48	100,0
Mława	8398	8000	131	267	Mława	95,24	1,55	3,18	100,0
Nowe Miasto	10645	10012	2	631	Nowe Miasto	94,05	0,01	5,93	100,0
Ostrów	12373	11822	—	551	Ostrów	95,54	—	4,45	100,0
Płock	7655	7063	132	460	Płock	92,27	1,72	6,00	100,0
Płońsk	8193	7017	3	1173	Płońsk	85,63	0,03	14,31	100,0
Przasnysz	12396	12057	104	235	Przasnysz	97,26	0,83	1,89	100,0
Pułtusk	9704	9504	4	196	Pułtusk	97,93	0,04	2,01	100,0
Raciąż	8517	7978	2	537	Raciąż	93,67	0,02	6,30	100,0
Radzymin	9000	8760	109	131	Radzymin	97,33	1,21	1,45	100,0
Rypin	9198	7929	1107	162	Rypin	86,20	12,03	1,76	100,0
Sierpc	7911	7447	—	464	Sierpc	94,13	—	5,85	100,0
Stanisławów	7658	7221	36	401	Stanisławów	94,29	0,47	5,23	100,0
Szreńsk	7198	6604	206	388	Szreńsk	91,74	2,86	5,39	100,0
Wąsosz	21703	20123	381	1199	Wąsosz	92,71	1,75	5,52	100,0
Wizna	15239	12415	76	2748	Wizna	81,46	0,50	18,03	100,0
Wyszaków	12907	12552	6	349	Wyszaków	97,24	0,05	2,70	100,0
Wyszogrod	7883	6747	63	1073	Wyszogrod	85,59	0,79	13,61	100,0
Zakroczym	5663	5431	2	230	Zakroczym	95,90	0,03	4,06	100,0
Razem:	333386	309445	5182	18759	Razem:	92,82	1,55	5,92	100,0

neńskim (18%) oraz bliżej Płocka w dekanacie wyszogrodzkim (13,6%) i płońskim (14,3%). Stosunkowo wysoki odsetek tej ludności, dość znacznie odbiegający od tegoż w skali całej diecezji, występował również na terenach o wyższym stopniu urbanizacji, jak: dekanat dobrzyński, andrzejewski, raciański, płocki, wąsoski, nowomiejski, szreński i stanisławowski. Mniej już było Żydów w dekanacie łomżyńskim, gdzie stanowili oni 4,8% ludności, a jedno miasto wypadało, jak już wiemy, aż na 679,5 km² powierzchni. Stosunkowo dużo Żydów było w dekanacie sierpeckim (5,8%), ściślej zaś mówiąc w samym Sierpcu. Najmniej ludności żydowskiej było poza samym Dobrzykiem, w ziemi dobrzyńskiej i w dekanacie Rypin oraz w położonym na terenie województwa płockiego, niedaleko Płocka, dekanacie bielskim, jak również w dekanatach: ciechanowskim, gostynińskim, pułtuskim i wyszkowskim. Ich odsetek kształtował się tu poniżej odsetka tej ludności w skali diecezji. W omawianym przez nas okresie w dekanatach tych było poniżej 3% Żydów. Z powyższej analizy wynika, że w mniejszym lub większym stopniu ludność żydowska występowała na całym terenie diecezji płockiej. Prawdopodobnie ludności tej było tu jeszcze więcej niż to wynika z naszych obliczeń. Należy bowiem wątpić, czy w każdym wypadku zamieszczone w spisie z 1776 r. liczby Żydów odpowiadają rzeczywistości. Już z wcześniejszych źródeł wiadomo, że w niektórych miastach orientacja w liczebności Żydów była bardzo utrudniona. Przykładem mogą tu być Gostynin, Mława i Ciechanów, w odniesieniu do których nie umiano w dodatku do relacji bpa Dembowskiego z 1742 r. podać liczby ludności żydowskiej³². Nieufność muszą również budzić zbyt okrągłe liczby Żydów podawane w spisie z 1776 r., zwłaszcza w wypadku niektórych wspomnianych już wyżej parafii z siedzibami w miastach, jak: Maków, Płońsk, Wyszogród i Drobin.

Tak liczna w diecezji płockiej i w ogóle na terenie Mazowsza ludność żydowska zasługuje na oddzielne potraktowanie. W początkach XVII a nawet jeszcze w pierwszej połowie XVIII w. było jej na omawianym przez nas terenie znacznie mniej. Osiedlaniu się Żydów w wyludnionych miastach mazowieckich po wojnie szwedzkiej w latach 1655—1660 sprzyjał Jan Kazimierz³³. Sprowadzała ich też szlachta. Ślady osiedlania Żydów w miastach przez szlachtę występują jeszcze w pierwszej połowie XVIII w. Tak np. kilka rodzin żydowskich zostało, jak stwierdza źródło, wbrew prawu mazowieckiemu osiedlonych przed 1742 r. przez starostę zakroczymskiego w Serocku³⁴.

Dysydenci diecezji płockiej byli skupieni głównie w ziemi dobrzyńskiej. W dekanacie górznieńskim stanowili oni aż ponad 16%, w dekanatach lipnowskim, rypińskim ich ilość przekraczała 12% ogółu ludności. W nadgranicznych mazowiecko-pruskich dekanatach, jak Janowo i Szreńsk było ich w 1776 r. ponad 2%. Nieco mocniej zaznaczyli się dysydenci rów-

³² ADP, Rękopis bez sygn. i tytułu, dołączony do relacji z 1744 r. k. 35, 25v, 33v.

³³ A. J. Nowowiejski, *Płock*, s. 29. Zwiększanie się ludności żydowskiej na Mazowszu w XVII i XVIII w. można łatwo stwierdzić, porównując liczby Żydów występujące w aktach wizytacji diecezji płockiej z XVII i XVIII w. Przykładem może tu być również parafia Lewkowo (H. D. Wojtyńska, *Lewkowo*, s. 213), gdzie źródła z 1740 r. odnotowują 5 rodzin żydowskich, z 1744 r. — 52 a z 1781 aż 142. W XIX w. proces ten jeszcze przybiera na sile (por. Z. Walczak, *Struktura narodowościowa Płocka w pierwszej połowie XIX wieku*, „Notatki Płockie” nr 1/10 (1973), s. 23—24).

³⁴ ADP. Rękopis bez sygn. i tytułu, dołączony do relacji z 1744 r., k. 43.

niez w dalszych dwóch dekanatach: Mława i Wąsosz, położonych na pograniczu mazowiecko-pruskim, w których jednak było ich już poniżej 2%. Podobnie było również w dekanatach płockim, dobrzyńskim i gostynińskim. Na pozostałych terenach diecezji ich obecność zaznaczyła się jeszcze słabiej, nie przekraczając 1% ogółu ludności. W pięciu zaś dekanatach diecezji płockiej (Andrzejewo, Bielsk, Bodzanów, Ostrów i Sierpc) dysydentów nie było w 1776 r. w ogóle.

Również i w wypadku dysydentów byłoby rzeczą interesującą zbadać, skąd i kiedy ludność ta napłynęła na terytorium diecezji płockiej, o ile pozostawała ona tu już od czasów reformacji. Wiadomo przecież, że wpływy reformacji na Mazowszu były znikome³⁵. Na terenie diecezji płockiej reformacja wyraźniej zaznaczyła się jedynie w ziemi dobrzyńskiej³⁶, gdzie też, jak już wiemy, jeszcze w XVIII w. protestantów było najwięcej. Występujący na Mazowszu, zwłaszcza zaś na pograniczu mazowiecko-pruskim innowiercy stanowili jak się wydaje w pewnej mierze element napływowy w ciągu XVII i XVIII w. Byli to luteranie przybyli z Prus Książęcych. Menonici w ziemi dobrzyńskiej osiedlali się jeszcze w pierwszej połowie XVIII w. O luteranach przybyszach z Prus, w świeżo założonej wsi Woli należącej do parafii Mława znajdujemy wzmiankę w wymienionym wyżej dodatku do relacji bpa Dembowskiego z 1742 r. Luteranie sprowadzeni przez właściciela wsi pobudowali tu swoje domostwa i mimo sprzeciwu prepozyta w Mławie potajemnie zapraszali predykantów i odprawiali swoje nabożeństwa³⁷. Znani z działalności gospodarczej w Prusach Królewskich holenderscy menonici, zwani u nas Olendrami, występują w ziemi dobrzyńskiej, gdzie również zajmowali się przekształcaniem nieużytków na pola uprawne. Tak np. do wsi Kłośno (par. Sadłowo) zostali oni sprowadzeni przez właściciela tej wsi przed 1742 r. Osiedliło się ich tu 20 rodzin, którym powierzono trzebież lasów i uprawę ziemi. Jak stwierdzono w wymienionym wyżej źródle nie uczęszczali oni do kościoła katolickiego. Natomiast odprawiali własne potajemne nabożeństwa³⁸. Menonitów na tym terenie było więcej. To samo źródło odnotowuje 14 rodzin tej sekty w parafii Radziki Duże (dek. Górzno)³⁹. Niektórzy innowiercy, ulegając jak się wydaje nakazom biskupów, praktykowali w kościołach katolickich. Przykładem może tu być parafia Osiek (dek. Górzno), gdzie znajdowało się 40 rodzin protestanckich praktykujących śluby i chrzty w kościele parafialnym, oraz parafia Rypin, w której w 1742 r. występuje podobna praktyka⁴⁰. Zadaniem zaś misji jezuickiej w Myszyncu, oprócz obsługi duszpasterskiej Kurpiów, było również nawracanie na katolicyzm znajdujących się tam, na pograniczu mazowiecko-pruskim, luteran⁴¹. Są to tylko nieliczne przykłady dotyczące położenia i liczebności innowierców w diecezji płockiej. Już z nich jednak wynika, że mimo występujących już od drugiej połowy XVII w. ograniczeń dysydentów w Polsce, zwłaszcza innowiercy

³⁵ Ch. Wollék, *Das Domkapitel von Plock. 1524—1564. Gegenreformatorsche Haltung und innerkirchliche Reformbestrebungen*, Köln, Wien 1972, por. H. Męczynóg, *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904, s. 12 i mapa.

³⁶ Ch. Wollék, *Das Domkapitel von Plock*, s. 155.

³⁷ ADP. Rękopis bez sygn. i bez tytułu, dołączony do relacji z 1744 r., k. 25.

³⁸ Tamże, k. 39.

³⁹ Tamże, k. 39v.

⁴⁰ Tamże, k. 38. Szerzej o menonitach w XVI—XVII w. J. Tazbir, *Dzieje tolerancji polskiej*, Warszawa 1973, s. 60—61.

⁴¹ ADP. Rękopis bez sygn. i tytułu, dołączony do relacji z r. 1744, k.48v.

obcego pochodzenia cieszyli się dzięki protekcji możnych, mimo nawet sprzeciwu władz kościelnych, dość dużą swobodą⁴². Sprawa ta zasługuje na szersze i gruntowniejsze opracowanie w oparciu o istniejący dość bogaty materiał źródłowy.

W 1785 r. było w diecezji płockiej oprócz kilkudziesięciu kanoników kapituły katedralnej w Płocku i kolegiackich w Płocku i Pułtuskach oraz kleru pomocniczego przy katedrze płockiej, który nie zajmował stanowisk parafialnych, 378 duchownych bezpośrednio pracujących w duszpasterstwie. Na jedną parafię wypadało więc średnio zaledwie 1,2 duchownych. Jeden duchowny zatrudniony w duszpasterstwie parafialnym przypadał zaś w tej diecezji na 882,9 osób, w tym na 816,6 osób wyznania katolickiego. Było to mniej niż np. w diecezji krakowskiej i poznańskiej, gdzie na jednego księdza w połowie XVIII w. przypadało około 800 katolików⁴³. Spośród wymienionych wyżej duchownych parafialnych 76 (ponad 20%) to zakonnicy różnych zgromadzeń zakonnych, zajmujący podrzędne stanowiska wikariuszy. W porównaniu z innymi diecezjami, diecezja płocka posiadała więc w XVIII w. stosunkowo niewiele duchowieństwa świeckiego. Wysoki odsetek zakonników zatrudnionych w duszpasterstwie tej diecezji świadczy, jak się wydaje, o małej atrakcyjności i ubóstwie wielu beneficjów parafialnych. W stosunku do schyłku średniowiecza, kiedy w archidiakonacie pułtuskim na 1 parafię przypadało średnio aż 3,3 duchownych⁴⁴, liczba kleru parafialnego w diecezji płockiej zmniejszyłaby się trzykrotnie. Gdyby zaś przyjmując, że liczba duchowieństwa w początkach XVI w. w archidiakonacie pułtuskim wraz z dekanatami ciechanowskim i przasnyskim, należącymi później do archidiakonatu płockiego, jest rzeczywiście reprezentatywna również i dla pozostałych części diecezji płockiej, należałoby tym samym uznać, że proces zmniejszania się liczby duchowieństwa w tej diecezji rozpoczął się już w XVI w. i musiał być związany ze znacznym zmniejszeniem się dochodów duchowieństwa. Potwierdzałoby to tezę o zarysowującym się już w końcu XVI w. i w początkach XVII w. regresie gospodarczym Mazowsza⁴⁵. Tak więc mniejszą ilość duchowieństwa parafialnego wykazuje już np. wizytacja dekanatu sierpeckiego w 1609 r.⁴⁶, obejmującego terytoria trzech późniejszych dekanatów (Bielsk, Biezuń, Sierpc) z okresu po reorganizacji sieci dekanalnej przez bpa A. Ch. Załuskiego z 1693 r. W 1609 r. średnio na jedną parafię wypadało na tym terenie tylko 2 duchownych. Uposażenie zaś niektórych, jak np. żyjących z jałmużny trzech wikariuszy w Sierpcu, było też nie najlepsze. Dalszy spadek liczby duchowieństwa parafialnego obserwuje się w ciągu XVII i XVIII w. W 1785 r. w wymienionych trzech dekanatach było już średnio niewiele więcej niż 1 ksiądz na parafię. Ubytek duchowieństwa zaznaczył się przede wszystkim w miastach, które też najwięcej ucierpiały w czasie wojen i kryzysów XVII i początków XVIII w. Mimo to w dalszym ciągu w miastach pozosta-

⁴² Por. J. Tazbir, *Problemy wyznaniowe*, w: „Polska XVII wieku. Państwo. Społeczeństwo. Kultura”, pod red. J. Tazbira, „Konfrontacje historyczne”, Warszawa 1969, s. 197 oraz S. Litak, *Z problematyki wyznaniowej w Polsce XVII—XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, t. XX (1972), z. 2, s. 94—95.

⁴³ S. Litak, *Struktura i funkcje parafii*, s. 299—300.

⁴⁴ E. Wiśniewski, *Diecezja płocka*, s. 146.

⁴⁵ I. Gieysztorowa, *Zniszczenia i straty wojenne*, s. 312—318; A. Wawrzenczyk, *Gospodarstwo wiejskie na Mazowszu w XVI i na początku XVII w.*, Warszawa 1962, s. 38, 211—212. Na ubóstwo beneficjów kościelnych wskazują też źródła z XVIII w. (wizytacje).

⁴⁶ ADP, wiz. nr 12.

wało więcej kleru niż na wsi. W 60 miastach diecezji (nie licząc miast Skepe i Szczuczyn, gdzie parafiami zarządzali bernardyni i pijarzy, zaś spis z 1785 r. nie podaje liczby zakonników zajmujących się duszpasterstwem) było w 1785 r. około 113 duchownych rezydujących. Średnio więc na jedną parafię z siedzibą w mieście wypadało 1,8 duchownych, a więc więcej od przeciętnej duchowieństwa na jedną parafię w skali całej diecezji, wynoszącej, jak już wiemy, 1,2. W miastach częściej niż na wsi występowała wikariusze oraz altarzyści, promotorzy bractw i mansjonarze, którzy występują wyłącznie w parafiach miejskich. Przykładem ubytku duchowieństwa świeckiego w miastach może być podupadły zwłaszcza na skutek wojen szwedzkich Sierpc⁴⁷, gdzie w 1609 r. było 12 księży: 4 przy kościele parafialnym Św. Wita, 1 przy kościele Św. Ducha oraz 6 mansjonarzy i kaznodzieja przy kościele NMP na tzw. Nowym Mieście. Kaplice Św. Wawrzyńca i Św. Krzyża nie były w tym czasie obsadzone duchownymi⁴⁸. W ciągu XVII i XVIII w. nastąpiła tu bardzo istotna zmiana. Z owych 12 duchownych pozostało tylko 5. Spis parafii i duchowieństwa diecezji płockiej z 1785 r. wymienia już tylko jednego duchownego (plebana) przy kościele parafialnym, trzech mansjonarzy przy kościele NMP, z których jeden Józef Przedpeński był równocześnie dziekanem sierpeckim i prebendarzem przy kościele szpitalnym Św. Ducha, oraz 1 prebendarza przy kościele Św. Wawrzyńca⁴⁹. O zaniku uposażenia i upadku kolegium mansjonarzy w Szrensku informuje nas wizytacja z 1776 r.⁵⁰ Podobnie w aktach wizytacji z 1775 r. znajdujemy wzmiankę o zaniku altarii w Przewodowie⁵¹. Podobnych przykładów można by przytoczyć więcej. Pytanie, o ile ten ubytek kleru rekompensowało stosunkowo liczne w XVIII w. na terenie diecezji duchowieństwo zakonne, skupiające się około pierwszego rozbioru w 44 domach. Ogólna liczba zakonników i kapłanów, najprawdopodobniej łącznie z tymi, którzy znajdowali się po parafiach wynosiła w tym czasie w diecezji płockiej 381⁵². Łącznie z zakonnikami, którzy zapewne tylko częściowo byli zaangażowani w duszpasterstwo mogło więc być około 1772 r. przeciętnie dwóch duchownych na parafię, co i tak nie dorównywało liczbie samych świeckich duchownych w początkach XVI w. Gdyby zaś policzyć również i duchownych zakonnych w początkach XVI w. na terenie diecezji⁵³, stosunek ten wypadłby jeszcze bardziej niekorzystnie dla XVIII w.

W porównaniu z innymi terenami Polski nie była też za bardzo złożona struktura wewnętrzna duchowieństwa parafialnego diecezji płockiej. Na 378 duchownych zatrudnionych w duszpasterstwie parafialnym, 214 (61,9%) było plebanów czy też prepozytów, 51 (13,4%) komendarzy zastępujących plebanów, w wypadku zwłaszcza ich nierezydencji, oraz tylko 75 (19,8%) wikariuszy. Spośród pozostałych kategorii duchowieństwa najliczniej byli reprezentowani promotorzy, których jednak było zaledwie 11 (2,9%). Wszystkich zaś prebendarzy: altarzystów (8), wspomnianych pro-

⁴⁷ Por. W. Sułkowski, *Z dziejów gospodarczych i społecznych Sierpca*, w: „Sierpc. Studia i materiały”, t. I, Sierpc 1972, s. 43.

⁴⁸ ADP, wiz. nr 12, k. 56—62v.

⁴⁹ *Ecclesiae dioecesis Plocensis*, s. 236—237.

⁵⁰ ADP, wiz. 295, k. 19.

⁵¹ Tamże, wiz. nr 132, s. 96.

⁵² W. Müller, *Zakony w diecezjach i województwach*, w: „Zakony męskie w Polsce w 1772 roku”, Lublin 1972, s. 61—85.

⁵³ J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, w: „Kościoł w Polsce”, t. I, Kraków 1963, s. 396, 398—399, 403, 405, 436—437, 440, 449, 451 oraz mapa nr 2.

motorów bractw (11), prepozytów szpitalnych (1), mansjonarzy (5), rektorów kościołów (1) oraz wikariuszy wieczystych (3) łącznie z duchownymi, których stanowiska nie zostały wyraźnie określone (8), było według spisu z 1785 r. 38, czyli około 10% wszystkich duchownych. Było to znacznie mniej niż w diecezji krakowskiej w połowie XVIII w., gdzie jak wynika z badań sądownych, dotyczących 14 dekanatów położonych w różnych częściach Małopolski, było ich około 19% ogółu duchowieństwa parafialnego⁵⁴. W porównaniu ze schyłkiem średniowiecza⁵⁵ uderza przede wszystkim bardzo duże zmniejszenie się liczby wikariuszy. Biorąc pod uwagę ówczesny system zatrudnienia tego rodzaju duchownych przez plebanów, świadczy to o poważnym zubożeniu beneficjów kościelnych w diecezji płockiej, które jeśli chodzi o parafie kształtowały się w początkach XVI w. na poziomie wyższym niż w pozostałych diecezjach polskich⁵⁶.

Wyłączając na razie z analizy sam Płock, który ze względu na katedrę i jej kapitułę oraz kolegiatę i kapitułę kolegiacką, jak również kilka klasztorów, stanowił największe w diecezji skupisko duchowieństwa świeckiego i zakonnego, kler parafialny był mniej więcej równomiernie rozłożony, choć widoczne są też i pewne dysproporcje. Najmniej było duchowieństwa w pogranicznych dekanatach: Janowo, Górzno i Zakroczym, leżących jak już wiemy w słabiej zaludnionych i prawdopodobnie uboższych częściach diecezji. Na jedną parafię przypadało tu zaledwie po 0,9 duchownych. Niewiele duchowieństwa było również w dekanatach: mławskim, sierpeckim i dobrzyńskim, w których średnio na jedną parafię przypadało tylko po jednym księdzu. W pozostałych dekanatach, z wyjątkiem dwóch, mianowicie: Pułtuska i Łomży, średnia ta kształtowała się w granicach między 1 a 1,5. Najwyższą liczbą duchowieństwa charakteryzował się dekanat pułtuski (2,6 duchownych na parafię). Ważył tu niewątpliwie sam Pułtusk z kolegiatą i jej kapitułą oraz z kościołami występującymi w tym mieście. Podobnie, stosunkowo dużym skupiskiem kleru świeckiego była Łomża, gdzie przy kościele parafialnym znajdowało się rzadkie już w tym czasie w diecezji płockiej kolegium mansjonarzy, złożone z prepozyta i 3 mansjonarzy. W całym zaś dekanacie na 13 parafii było aż 25 duchownych. Sama Łomża była, jak wiadomo, stolicą oficjalu foralnego. Na jedną parafię wypadało tu dwóch księży. Być może, że na większą liczbę duchowieństwa wpłynęła tu również największa w diecezji płockiej rozległość terytorialna parafii. Zależność między rozległością terenu a liczbą kleru parafii daje się zauważyć także i na innych terenach. Na przykład charakteryzujący się dużymi pod względem terytorialnym parafiami dekanat łukowski diecezji krakowskiej odznaczał się również stosunkowo wysoką liczbą kleru⁵⁷.

Największym jak już wspomniano skupiskiem duchowieństwa świeckiego i zakonnego w diecezji był Płock z dwoma kapitułami: katedralną, liczącą w 1785 r. 13 prałatów i 26 miejsc w kapitule (kanonie i koadiutorie), oraz kolegiacką, liczącą w tym czasie 2 prałatury i 5 kanonii⁵⁸. Ponadto przy katedrze było w 1785 r. 7 wikariuszy⁵⁹. Oczywiście, liczba miejsc w kapitule nie pokrywała się z liczbą rezydujących duchownych. Prawie połowa kanoników (12) kumulowała kanonie lub łączyła kanonie

⁵⁴ S. Litak, *Struktura i funkcje parafii*, s. 303—304 (tabela).

⁵⁵ E. Wiśniewski, *Diecezja płocka*, s. 140.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ S. Litak, *Struktura i funkcje parafii*, s. 304 (tabela).

⁵⁸ *Ecclesiae dioecesis Plocensis*, s. 311—314 (kapituła katedralna), s. 318 (kapituła kolegiacka w Płocku).

⁵⁹ Tamże, s. 282.

z beneficjami parafialnymi. 8 prałatów i kanoników kapituły katedralnej dzierżyło w swoich rękach po 2 kanonie lub prałatury i koadiutorie: jedną w kapitule katedralnej a drugą w kapitule kolegiackiej w Płocku lub w kapitule kolegiackiej w Pułtusk. Dalszych 7 kanoników tejże kapituły katedralnej łączyło swoje kanonie z beneficjami plebańskimi, a niekiedy łączyło w swoim ręku nawet więcej beneficjów, jak kanonik Wiktor Warszawski, który był równocześnie kanonikiem kapituły katedralnej, kanonikiem koadiutorem w kapitule pułtuskiej oraz plebanem w Przewodowie⁶⁰. Niewielka kapituła kolegiacka Św. Bartłomieja w Płocku w praktyce była w XVIII w. dodatkiem do uposażenia kapituły katedralnej. W 1785 r. tylko 3 na 7 prałatów i kanonii nie znajdowało się w rękach kanoników kapituły katedralnej. Częściowo taką funkcję spełniała także kapituła pułtуска. Na 14 miejsc w tejże kapitule 4 kumulowali kanonicy koadiutorzy katedralni. Podobnie jak wśród kanoników płockich rozpowszechniona była kumulacja beneficjów w kapitule pułtuskiej. Na 10 kanoników lub ich koadiutorów (wyłączając powyższych 4 koadiutorów kapituły płockiej) 6 posiadało dodatkowo jeszcze inne beneficja plebańskie.

Wobec rozpowszechnionej jeszcze w XVIII w. kumulacji beneficjów, zwłaszcza wśród wyższego duchowieństwa i związanej z tym nierezydencji duchownych, bardzo trudno jest określić liczbę kleru świeckiego w Płocku około 1785 r. Wydaje się, że z pewnością można jedynie stwierdzić, że na miejscu znajdowało się wymienionych wyżej 7 wikariuszy katedralnych oraz 4 wikariuszy kolegiaty płockiej. Należy również przypuszczać, że o tych 14 kanoników kapituły katedralnej i 3 kapituły kolegiackiej w Płocku zadowolających się tylko jedną kanonią przebywało również najczęściej w Płocku. Niewątpliwie w Płocku musiały też rezydować część prałatów, co było konieczne ze względu na normalne funkcjonowanie administracji diecezjalnej. W sumie więc księży świeckich stale lub prawie stale rezydujących w Płocku mogło być około 30. Jest to bardzo mało w porównaniu z klerem zakonnym w Płocku, gdzie w 5 placówkach zakonnych znajdowało się aż 130 zakonników, w tym samych kapłanów aż 80⁶¹. Przyjmując nawet, że nie wszyscy z nich przebywali w samym Płocku — część księży zakonnych, jak już wspomnieliśmy, pracowała na parafiach — była to i tak liczba duża. Łącznie z duchowieństwem świeckim samych księży mogło być w Płocku około 120. W stosunku do liczby ludności parafii płockiej, liczącej w 1776 r. 2311 osób, w tym 365 Żydów⁶², było to dużo. Płock stanowił jedno z większych skupisk kleru w Polsce, porównywalne z takim ośrodkiem jak np. Kraków⁶³. Stosunkowo dużym skupiskiem kleru był także Pułtusk ze swą kapitułą kolegiacką⁶⁴ i klasztorami jezuitów i reformatów⁶⁵.

Podsumowując nasze rozważania należy stwierdzić, że w stosunku do okresu wcześniejszego w wypadku parafii, a przede wszystkim w wypadku duchowieństwa w diecezji płockiej nastąpił w XVII i XVIII w. bardzo poważny regres, którego pierwsze oznaki można zauważyć już w początkach XVII w. Przyczyny tego regresu leżały niewątpliwie w zaznaczającym się już od końca XVI w. regresie gospodarczym i demograficznym

⁶⁰ Tamże, s. 214, 217, 257.

⁶¹ W. Müller, *Zakony*, s. 74.

⁶² *Parafie diecezji płockiej*, s. 415.

⁶³ S. Litak, *Struktura i funkcje parafii*, s. 302—303.

⁶⁴ *Ecclesiae dioecesis Plocensis*, s. 216—217.

⁶⁵ L. Bieńkowski, E. Janicka-Olczakowa, L. Müllerowa, *Tabele źródłowe nr 1—69. Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, w: „Zakony męskie w Polsce w 1772 roku”, Lublin 1972, s. 234, 282, tabele nr 30 i 62.

Mazowska, który po wojnach szwedzkich nabrał rozmiarów katastrofalnych. Wydaje się, że te same przyczyny złożyły się również na to, że świetnie zapoczątkowana przez takich biskupów jak Wojciech Baranowski (1591—1601) czy Marcin Szyszkowski (1607—1616)⁶⁶ reforma kościelna nie rozwinęła się należycie w diecezji płockiej w okresie późniejszym i z większym skutkiem niż w innych diecezjach została zahamowana. Nie zdążyły się na tym terenie na większą skalę rozwinąć tak liczne i charakterystyczne dla innych diecezji bractwa ani nawet szpitale parafialne, które gdzie indziej nawet w obiektywnie niesprzyjających warunkach, a być może dzięki pogłębiającej się nędzy wykazywały tendencję rozwojową⁶⁷. Szkolnictwo zaś parafialne, stojące tu już w XV i XVI w. nie gorzej niż w innych diecezjach i przedstawiające się również na podobnym poziomie jak na innych terenach polskich w pierwszej połowie XVII w.⁶⁸, jak się wydaje w bardzo poważnym stopniu zanika już w drugiej połowie tego stulecia oraz w XVIII w. W pierwszych latach działalności Komisji Edukacji Narodowej w 20 dekanatach diecezji płockiej, do których zachowały się akta wizytacji z pierwszych lat rządów tą diecezją bpa M. J. Poniatowskiego, mianowicie z lat 1773—1776, nauka odbywała się tylko w 31 parafiach. Są to jednak problemy mało jeszcze zbadane na terenie Mazowsza i diecezji płockiej. Ich gruntowne prześledzenie należy też do pilnych postulatów badawczych. Mazowsze jest bowiem pod różnymi względami obszarem specyficznym. W przeciwieństwie do innych diecezji, diecezja płocka nie miała zbyt dużych kontaktów z reformacją, co niewątpliwie miało swoje znaczenie dla realizacji postanowień trydenckich. Uwaga biskupów reformatorów z końca XVI i początków XVII w. bardziej była, jak się wydaje, skierowana na sprawy rodzime, na niedociągnięcia w zakresie obyczajów duchowieństwa i praktyk religijnych ludności, a mniej na walkę z protestantyzmem. W związku z tym w źródłach diecezji płockiej ostrzej się rysują problemy obyczajowe drobnej szlachty mazowieckiej, na którą też należałoby zwrócić w przyszłych badaniach większą uwagę.

⁶⁶ Świadczy o tym ożywiona działalność synodalna (J. Sawicki, *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*. T. VI. *Synody diecezji płockiej*, Warszawa 1952) oraz akta wizytacji tych biskupów mieszczące się w ADP.

⁶⁷ S. Litak, *Struktura i funkcje parafii*, s. 420—425; P. Gach, *Sieć szpitali w diecezji krakowskiej w połowie XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, t. XXI (1973), z. 2, s. 231—258.

⁶⁸ O szkolnictwie na Mazowszu w XV i XVI w. por. E. Wiśniowski, *Diecezja płocka*, s. 147—150; A. Wolff, *Ziemia zakroczymska za książąt mazowieckich*, w: „Szkice z dziejów Nasielska i dawnej ziemi zakroczymskiej”, Warszawa 1970, s. 48. Por. S. M. S z a c h e r s k a, *Złoty wiek*, s. 148—152. Wydaje się, że w zbyt ujemnym świetle szkolnictwo to przedstawiła I. Gięsztorowa. (*Od Jagiellonów do Sobieskiego*, s. 99—101). Pomimo istnienia dość obfitych źródeł do dziejów szkolnictwa parafialnego diecezji płockiej, ciągle czeka ono jeszcze na opracowanie.

Stanisław Litak

PAROISSES ET LA POPULATION DU DIOCÈSE DE PŁOCK À LA 2-E MOITIÉ DU XVIII SIÈCLE

Résumé

Au XVII et XVIII s. on observe dans le diocèse de Płock un très grave recul, s'il s'agit du nombre de paroisses et surtout du nombre de clergé. On voit quelques symptômes de ce recul un peu plus tôt — à la fin du XVI s. — ce qui est lié sans doute avec le commencement de la crise économique de Masovie, qui après les guerres suédoises (la moitié du XVII et le commencement du XVIII s.) a pris des dimensions catastrophiques.

Les mêmes causes ont fait que la réforme ecclésiastique, si brillamment commencée par les évêques tels que Wojciech (Adalbert) Baranowski (1591—1607) et Marcin (Martin) Szyszkowski (1607—1616), ne s'était pas convenablement développée dans la période postérieure et fut arrêtée plus évidemment que dans les autres diocèses. On n'avait pas eu le temps de développer sur une grande échelle — si nombreuses et caractéristiques pour les autres diocèses — confréries ni même des hopitaux paroissiens qui autre part s'étaient développés malgré des conditions objectivement défavorables.

L'instruction publique paroissiale au niveau de celle des autres diocèses au XV et XVI s., diminue à haut degré — comme on suppose — vers la moitié du XVII s. et au commencement du XVIII s. Au cours du XVII et au commencement du XVIII s. la population du diocèse avait gravement diminué.

En 1776 année la densité de la population sur ce terrain avait compté à peu près 14 personnes sur 1 km² (carré). C'était en grande majorité la population catholique. Près d'elle il y avait toujours un assez grand intérêt de Juifs dont le nombre croît au cours du XVII et XVIII s. — et de petits groupes (surtout sur le terrain de Dobrzyń et à la frontière prussienne) de la population dissidente. La deuxième moitié du XVIII s. apporte une animation sous le point de l'affermissement de l'organisation territoriale du diocèse; mais singulièrement actif s'est montré l'évêque Michel Georges Poniatowski (1773—1785). À ce temps-là enfin a été arrêté le procès de la diminuation des paroisses. On peut même remarquer la formation de nouvelles paroisses et la reconstruction des églises détruites.